
Karl Gratzner: Snabbmat i automat – småföretagandets villkor

SNS Förlag, Stockholm, 1998

I Karl Gratzners bok *Snabbmat i automat – småföretagandets villkor* beskrivs utvecklingen av ”automatiska” snabbmatsrestauranger under de första decennierna av detta sekel. Automater var restauranger där gästen serverade sig själv från en dekorerad disk där maten var upplagd i olika fack. Författaren följer branschens och dess företags hela livscykel från introduktionsfasen kring sekelskiftet via tillväxt och mättnadsfaserna under 1910-talet till utplåningsfasen under 1920-talet. Introduktionen på den svenska marknaden drevs fram av en handfull aktiva mäklare och tillväxten underlättades av svensk tillverkning av färdiga restauranger. Automatrestaurangerna skapade förvånansvärt många arbetstillfällen (som mest 13 250 årsarbetsplatser). I själva verket är benämningen automat ganska missvisande. De var i första hand fråga om en slags kuliss eller fasad mellan gäst och kök. Bakom denna fortgick arbetet i stort sett som alltid. Det är också denna stelhet med avseende på såväl teknik som organisation som blir automaternas fall. De elektrifierades aldrig och introduktionen av självserveringar på 1920-talet, med direktkontakt mellan gäst och kök, gjorde att automaterna snabbt blev obsoleta.

I och med att författaren trots ett besvärligt källmaterial lyckas skildra ett väl avgränsat ekonomiskt utvecklingsförlopp från början till slut öppnas möjligheterna till en ovanlig och sammanhängande longitudinell analys. Schumpeters teorier om ekonomisk utveckling och omvandling utgör ryggraden i denna (Schumpeter 1949). Innovations-

mekanismer, diffusion och kombinationer diskuteras och illustreras. Verkliga entreprenörer och imitatorer kan pekats ut och därmed blir dessa roller levandegjorda. En icke oväsentlig del av boken ägnas den ”skapande förstörelsen” och det negativa omvandlingstryck som obönhörligt slår ut verksamhet och aktörer.

Studiens kött och blod består av 121 mindre aktiebolag och 374 aktiva styrelseledamöter. Dels handlar det om företagen som system eller organisationer och dels om de individer som deltar i etablering och fortsatt aktivitet. Uppfattningen att samma individer står för ledning och risktagande i småföretag kommer på skam. Inom automatbranschen var dessa funktioner uppdelade på olika personer. Många av de inblandade företagarna hade endast flyktiga relationer till automatbolagen. En stor del av ägandet var utländskt och hanterades av mäklare som var viktiga för branschens initiala utveckling. Trots att företagen i regel var små fanns ett stort antal aktieägare som delade på risken. Detta var särskilt tydligt under etablerings- och tillväxtfaserna. Statlig finansiering och bankers engagemang saknades, däremot spelade tillverkarna av automatrestauranger ofta en betydande roll vid grundandet av företagen. Förutom att de satsade pengar deltog de ofta i de nybildade företagens styrelser under en inledningsfas.

Inom näringen kom så småningom flera kvinnor att inta ledande positioner. De kom in som ägare och medlemmar i styrelserna under mättnads- och nedgångsfasen. De var

typiska levebrödsföretagare med en helt annan attityd till verksamheten än "entreprenörerna" under innovationsfasen. För de förstnämnda spelade sannolikt affärsidén som sådan en betydande roll. Detta understyks också av att många restaurangföreståndare var kvinnor och att de var aktiva under större delen av perioden.

I studien levandegörs den nästan mytiske "entreprenören" genom att livsloppet som företagare följs hos 13 av de oftast återkommande personerna i de 121 företagsstyrelserna. De hade alla tidigare erfarenhet av företagande. Ingen hade dock varit verksam i restaurangbranschen. Några hade emellertid sysslat med skyltmåleri, en verksamhet som hade en viss koppling till utformningen av de fasader som utgjorde automaternas särart. Mellan företagarna fanns både konkurrens och samverkan, allt efter vad som verkade lägligt vid olika situationer. Företagarna hade alltså inga närmare band till näringen, utan de deltog för att tjäna pengar. De flesta hann också fly branschen när det började gå utför. I några fall hakade företagarna på expansionen inom självserveringsnäringsen. Man kan således urskilja en grupp "rena entreprenörer" bland mäklare och kreativa imitatorer under innovationsfasen. När sedan en större grupp imitatorer strömmar till lämnar dessa branschen.

Även om den här studien behandlar en svunnen tid är den av stort intresse i dag då små- och nyföretagande diskuteras som en viktig väg för att skapa sysselsättning. Bristen på ekonomisk-historiska studier av småföretag ökar ytterligare dess värde. Vår kunskap om svenska företag baseras i första hand på studier av stora internationella företag, vilket inte är så märkligt med tanke på att Sveriges ekonomi i högre grad än andra länders är beroende av dessa. Detta beroende håller dock på att ändra karaktär. Det

blir mer indirekt. De stora företagen stöds av allt flera specialiserade konsultföretag. En stor del av dagens företagsbildande äger således rum inom kunskaps- och projektintensiva näringar såsom IT och managementverksamhet, vilket ställer speciella krav på aktörerna (Ekstedt m fl, under utgivning). Men också personrelaterad tjänsteverksamhet tar nya former, inte minst när det gäller den kommersiella hanteringen av måltider, med t ex internationella fastfoodkedjor. Det finns således skillnader i villkoren för företagande idag och i början på 1900-talet, men likheterna är dock slående i många avseenden. Det gäller inte bara verksamhetens inriktning och teknikspridningen utan även problem kring finansiering och institutionell miljö.

Det finansiella systemet för företagen var ett nätverk av kontakter. De större finansiella aktörerna visade föga intresse. Det var många små aktörer i produktionsledet, som t ex slaktaren och bagaren, som tecknade aktier i utbyte mot att de fick ensamrätt att leverera instatsvaror. Detta sammantaget med att det endast var ett fåtal tillverkare av automater gjorde att utbudssidan hade klart monopolistiska drag. Men stelheten i prisbildningen hade också andra orsaker. Under branschens mättnadsfas kom de administrerade priserna att få ett allt större genomslag. Regler om alkoholutskänkning och ransoneringar kom att gynna framväxten av de konkurrerande allmännyttiga restaurangbolagen.

Genom att författaren använder offentligt källmaterial öppnas möjligheten till longitudinella studier av småföretag, vilket innebär att företags och organisationers hela livscykel kan studeras. Misslyckanden och avveckling blir bättre belysta. De stora företagen, som vanligen studeras, kännetecknas ju av att de överlever och anpassas till

nya förhållanden. De överlever som organisationer. Här dör organisationerna medan individerna överlever som företagare. I studien slås t ex fast att konkurser inte kan relateras till företagares misslyckanden. Flera av entreprenörerna har många konkurser bakom sig. Misslyckas de i en aktivitet tar de nya tag i någon annan. Det metodiska arbetssättet innebär också en möjligheter att studera olika slags företagarroller i näringslivet. Det gäller t ex kvinnornas eftersom de i första hand finns i småföretagssektorn. I t ex den näring där det största antalet företag finns, frisörbranschen, är med största sannolikhet det kvinnliga inslaget stort bland näringsidkarna.

Bokens underrubrik – småföretagandets villkor – har ett generellt anslag och man kan fråga om dess innehåll verkligen lever upp till detta. Hur pass tidstypisk och näringsspecifik är den historia som Gratzter tecknar? Går dessa erfarenheter om småföretagandets villkor att överföra till dagens samhälle? Tyvärr så lämnar författaren i stort sett över dessa frågor till läsaren att besvara. Och självfallet kan den näringpolitiskt intresserade läsaren dra vissa slutsatser. En del föreställningar och myter om småföretagare kommer säkert på skam. I andra avseenden kan osäkerheten om vad som är generellt snarare öka. I undersökningar från modern tid har t ex visats att småföretagandet till betydande del är fråga om en livsstil, dvs ett något mer sofistikerat förhållningssätt än det som karaktäriseras av Gratzter som ”brödfödo företagande” (Beckerus och Roos 1985). Denna kategori skiljer sig naturligtvis ändå mer från den andra delen i dikotomin, dvs entreprenören. I t ex detta sammanhang skulle en diskussion av författaren vara ett behövligt stöd.

Till Gratzters försvar kan sägas att han koncentrerat sig på ekonomins övergripande och långsiktiga dynamik där han i sina föreställningar vilar tungt på en Schumpetersk och i svenska förhållanden Dahmén-sk tradition (Dahmén 1985). Att denna inte vidareutvecklats av andra är ju varken Schumpeters, Dahmén eller Gratzters fel. De har alla på olika sätt bidragit till en förståelse av företagandet, i de första två fallen mera generellt än i det senare fallet. I framtiden får vi förhoppningsvis se en utveckling av tänkandet kring företagandets långsiktiga dynamik som beaktar såväl nationalekonomins transaktionsperspektiv som företags-ekonomins relationsperspektiv parad med grundläggande empiri av det slag som Gratzter bistått med.

Eskil Ekstedt

Docent i ekonomisk historia
Arbetslivsinstitutet

Litteraturförteckning

- Beckerus Å & Roos B (1985) *Affärer som livsstil. Om glädje och tyranni i småföretagandets värld.* Liber Förlag, Stockholm.
- Dahmén E (1985) *Hur studera industriell utveckling.* Uppsala Papers in Economic History, nr 1, 1985.
- Ekstedt E, Lundin A R, Söderlund A & Wirdenius H (under utgivning) *Neo-industrial organising – Renewal by action and knowledge formation in a project-intensive economy.* Routledge, London.
- Schumpeter J A (1949) "Economic Theory and Entrepreneurial History". I Clemence R V (red) (1989) *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism.* Joseph A Schumpeter. Transaction Publishers, New Brunswick, N J.